

ENCARNACIÓN MARTÍNEZ ALFARO; LEONCIO LÓPEZ-OCÓN CABRERA; GABRIELA OSSENBACH SAUTER (ed.) (2018). **Ciencia e innovación en las aulas. Centenario del Instituto-Escuela (1918-1939)**. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas; Universidad Nacional de Educación a Distancia, 429 p. [ISBN 978-84-00-10401-6]

L'any 2018 es va commemorar el centenari d'una institució educativa que a la fi de la Restauració i durant els períodes de la dictadura del general Primo de Rivera i la Segona República va maldar, com unes altres iniciatives d'aquella època, per redreçar i modernitzar l'ensenyament elemental i secundari a Espanya. L'anomenat Instituto-Escuela, fundat a Madrid sota els auspicis de la Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (JAE), va estar concebut com una mena de centre experimental per a assajar reformes educatives i com un espai de formació per al professorat, al compàs d'algunes de les més reeixides línies que llavors actuaven a l'avantguarda pedagògica internacional. El llibre que ací ressenyem, més un cicle de conferències i una exposició amb interessants materials originals al Museo Nacional de Ciencias Naturales, han estat el resultat tangible de la commemoració.

Si ens centrem justament en el producte bibliogràfic, estem davant un impactant volum que arreplega quinze contribucions, originals de vint-i-dos autors i autores amb una acreditada trajectòria en la historiografia de l'educació espanyola. Una historiografia on precisament l'Instituto-Escuela, malgrat la seua justa fama, ha trobat un espai reduït, com ben bé recorden els editors a la introducció del llibre, la qual cosa ha fet d'aquest la justa resposta a una llacuna de coneixement que calia cobrir.

L'ordenació del llibre segueix un esquema tradicional, tot anant de les contribucions de caràcter més general a les recerques d'abast més específic. Al primer capítol, Alejandro Tiana i Gabriela Ossenbach ofereixen el context de la renovació pedagògica a l'Espanya del primer terç del segle XX. Els ben coneguts lligams entre el moviment regeneracionista, l'impuls de grups i persones lligades a la Institución Libre

de Enseñanza i unes ànsies reformistes que llavors travessaven un ampli espectre de la societat espanyola determinaren un marc general per a intents de canvi en l'educació de l'estil del mateix Instituto-Escuela. A les reformes normatives i estructurals, com la introducció progressiva de l'escola graduada, la lenta però inexorable imposició de l'escolarització universal i els necessaris canvis a programes i llibres de text, que afectaven la totalitat del sistema educatiu, s'hi afegiren les iniciatives singulars que acceleraven el *tempo* en el seu afany renovador, nodrit per la inspiració de moviments internacionals com l'Escola Nova i el seu èmfasi a col·locar nens i nenes al centre del procés educatiu. Les reformes, en tot cas, calia fer-les des dels mateixos establiments escolars, però també des dels espais de formació del professorat; uns docents que, per aquells volts, ja començaven a traure profit de les creixents facilitats per cursar estudis a l'estranger que propiciava la política de pensions de la JAE.

L'Instituto-Escuela fou justament l'ariet que va concebre la JAE, i molt especialment el seu poderós i influent secretari, José Castillejo, per a assajar els seus ideals de reforma educativa, convençut al seu torn que la transformació del país en depenia totalment. Castillejo havia promogut entre 1914 i 1915 sengles Grupo de Niños i Grupo de Niñas (per a estudiants de batxillerat) vinculats a les que ja eren les expressions institucionals més reconegudes públicament de la JAE, la Residencia de Estudiantes i la Residencia de Señoritas. Aquells grups d'estudiants de secundària estaven concebuts no per a rebre classes, sinó per a viure una experiència culturalment activa i estimulante en un règim d'internat o semiinternat tutelat. De com Castillejo, ben coordinat amb el ministre d'Instrucció Pública, Santiago Alba, va aconseguir transformar aquesta iniciativa seminal i modesta en el definitiu Instituto-Escuela, ara ja sí com a centre educatiu de ple dret, ens en parla Álvaro Ribagorda al segon capítol. El període pròpiament inicial del ja fundat Instituto-Escuela centra la tercera contribució, a càrrec de Leoncio López-Ocón. La peculiaritat administrativa que el nou centre educatiu, malgrat el seu caràcter oficial, estiguera tanmateix baix el control de la JAE fou motiu d'una agra polèmica atida per elements d'ideologia conservadora sempre disposats a fer batibull polític amb les reformes educatives; a voltes, cal dir, amb el suport de gent lliurepensadora o directament esquerrana gelosa, nogensmenys, del poder que la JAE estava acumulant. Des de catedràtics d'universitat i claustrals d'institut, tot passant per diverses capçaleres de la premsa, la qüestió fou debatuda fins i tot a les Corts. A la fi, el Real Decret que creava l'Instituto-Escuela fou efectivament aplicat i a l'estiu de 1918 els treballs per a inaugurar-lo en seu provisional per al nou curs estaven baix l'emparedat d'un reglament que estipulava, entre altres cridaneres novetats, un pla d'estudis amb assignatures seriades (és a dir, que es repetien en cursos successius per a intensificar l'estudi), la implantació d'especialitzacions als dos cursos finals de batxillerat i un seguit de canvis metodològics en les assignatures tradicionals, a més de la introducció de matèries com els treballs manuals, la música, etc. Per a la formació dels joves professors que havien d'aspirar a ser docents al nou centre, es van reclutar alguns dels més reeixits catedràtics universitaris de l'època; per citar-ne dos especialment rellevants des

del punt de vista de la història de la ciència, trobem Ignacio Bolívar per a la secció de Ciències Naturals i Julio Rey Pastor per a la de Matemàtiques.

Precisament de l'ensenyament de les ciències a l'Instituto-Escuela se n'ocupa el quart capítol, escrit per Santos Casado i Carmen Masip. Com sostenen els autors, el moviment de renovació educativa a l'Espanya de l'època trobava la seua expressió més característica justament en esta parcel·la. Un aprenentatge basat en l'experiència s'acomodava molt bé a eixes pràctiques científiques quotidianes del treball al laboratori, la confecció de quaderns per a registrar el treball diari, el col·leccionisme d'exemplars, les excursions, etc. Tots aquests elements van ser àmpliament utilitzats pels professors a l'hora de formar científicament els seus alumnes, com demostren, entre altres fonts primàries, alguns dels quaderns de classe que cada estudiant anava escrivint i il·lustrant al llarg del curs, i on havien de registrar totes les experiències pràctiques que anaven desenvolupant. A més d'açò, a l'Instituto-Escuela es va potenciar molt l'ús de les imatges com a eina pedagògica fonamentalment, una volta més de manera privilegiada, per a les ciències. Santiago Aragón, Carmen López San Segundo i Francisco Javier Frutos exploren aquest vessant de la pràctica pedagògica mitjançant el llegat de material projectable que s'ha conservat, i documenten el declivi i superació de l'ensenyament basat en els exemplars de gabinet que fins aquelles alçades havia estat dominant, especialment per a les assignatures de la branca de ciències naturals.

Tant el quart com el cinquè capítols són deutors de les excel·lents col·leccions de fonts manuscrites i materials conservades de l'època de l'Instituto-Escuela, i preservades a l'actual Instituto de Enseñanza Media Isabel la Católica de Madrid, hereu del patrimoni moble i immoble d'aquell. Un aspecte essencial d'aquest llegat patrimonial és la biblioteca, les restes de la qual, uns 1.500 volums, es troben dipositades i catalogades dins del conjunt del fons bibliogràfic de l'esmentat institut. A més de llibres, el fons específic de l'Instituto-Escuela incorpora també les versions digitals de nombrosos quaderns escolars, posats a la disposició dels gestors del mateix fons per a les famílies d'antics alumnes. Una descripció general de tot açò es pot trobar al sisè capítol, a càrrec d'Encarnación Martínez Alfaro. La coherència entre l'ideari pedagògic del centre i els recursos bibliogràfics amb què es va dotar sembla palesa per a l'autora (presència de llibres estrangers en la llengua original; adquisició de manuals per a fer pràctiques científiques; ús restringit dels llibres de text com a complement del treball dels alumnes, i fonamentalment als cursos superiors; presència de novetats de bibliografia pedagògica per als professors, etc.). Encara que als llibres de la biblioteca de l'Instituto-Escuela dominara com és lògic la llengua castellana, cal dir que, com ja hem esmentat fa un moment, hi ha una cridanera presència de llibres en altres llengües (inclòs un testimonial volum en català) que en conjunt superen el terç del nombre total d'exemplars conservats. L'ensenyament de les llengües i de la literatura a l'Institut-Escuela és justament el tema del capítol signat per Mario Pedrazuela que, entre altres coses, posa en relleu com també en aquest àmbit educatiu l'ensenyament mitjançant la pràctica estava especialment considerat a les orientacions pedagògiques del centre. La insistència en la lectu-

ra autònoma d'obres literàries i una formació en almenys dues llengües estrangeres per a tots els alumnes (el francès obligatòriament, i a elecció l'anglès o l'alemany) entraven dins també d'eixe sentit de renovació profunda que maldaven per promoure els responsables de l'Instituto-Escuela que, en tot cas, saberen alhora conservar el valor de les tradicions al voltant de les llengües clàssiques.

Per aconseguir els seus objectius, evidentment, calia posar-hi un context de treball adequat. Tot ideal de reforma pedagògica està associat a una reflexió sobre l'espai d'impartició i la seva corresponent materialització. Al capítol vuit, Francisco Javier Rodríguez Méndez estudia l'arquitectura expressament desenvolupada per a les activitats de l'Instituto-Escuela (abans, les seues activitats s'havien dut endavant en edificis llogats i altres ubicacions provisionals). Hi parla així de la concepció i execució, a la fi condicionada per les habituals restriccions pressupostàries, de l'edifici més conegut de la institució, l'anomenada «Sección Retiro», actualment seu de l'Institut Isabel la Catòlica. Ubicat precisament entre el gran parc urbà que li dona nom i l'estació del Mediodía, l'únic pavelló finalment executat dels quatre projectats ha estat sempre destinat a l'ensenyament secundari. Obra de Javier de Luque, fou inaugurat el 1928 després de quatre anys de treballs. Qüestionat ja a l'època per un sector de l'arquitectura espanyola, el ben cert és que és un edifici que responia a paràmetres ja superats per l'avantguarda dels edificis docents a Europa, però que si més no ha pogut acomplir amb la seua finalitat fins avui en dia. L'autor també fa notícia més sintètica de sengles edificis al carrer Serrano dedicats respectivament a les classes de primària i de parvulari, i que tampoc no tingueren un camí administratiu senzill. Tot plegat, allò que resta palès és la dificultat de compatibilitzar un ideal pedagògic amb unes certes concepcions arquitectòniques, la materialització de les quals queda sempre sotmesa als conflictes d'interessos que acostumen a contaminar les execucions d'obra pública.

El novè capítol se centra en el professorat de l'Instituto-Escuela de Madrid. Escrit per José Damián López Martínez i María Ángeles Delgado, pateix d'una certa tendència encomiàstica quan pondera la tasca que desenvoluparen aquells docents. Té el gran encert, tanmateix, de no centrar-se en els catedràtics i ocupar-se també dels joves professors aspirants, molts dels quals trobaren a l'Instituto-Escuela la seua primera plataforma per a consolidar-se després als escalafons del professorat públic, i de la interessant aportació dels docents dels anomenats «ensenyaments especials», que eren aquells vinculats a les arts, els idiomes i l'esport, i que tan definidors van ser del nou tarannà pedagògic que s'hi defensava. Els processos de selecció i alguns aspectes que sí suscitarren tensions al claustre (excessiu nombre d'hores de classe, creixent nombre de matriculats, dispersió dels edificis, precarietat salarial, etc.) són apuntats, a falta potser d'una recerca específica que pot aportar unes claus socials força interessants.

La perspectiva de gènere apareix ben clara al capítol número deu, on Maria Poveda parla de les alumnes. Concebut com un experiment de coeducació, tot i que aquesta condició només es va assolir plenament en certs períodes de la seua trajectòria, l'Instituto-Escuela va

estar a l'avantguarda en la incorporació de les dones a l'educació secundària, un procés que, encara que encetat, anava a un ritme més lent al conjunt dels establiments a Espanya. El centre va tenir també un compromís destacat en la promoció de l'esport femení, que a més de promoure hàbits de vida activa saludable, feia visible mitjançant actituds, indumentària, etc. com algunes joves anaven conquerint nous espais de llibertat en una societat encara molt tradicional i dominada per les expressions de masculinitat. Una nòmina d'algunes alumnes i professores que passaren per les aules de la innovadora institució completen el panorama sobre les dones que passaren per les aules de l'Instituto-Escuela.

L'Instituto-Escuela és una iniciativa típicament associada als ambients aperturistes en allò social i reformistes en allò polític del Madrid de la fi de la Restauració. Tanmateix, baix les noves condicions que obria el triomf de la Segona República, aquell experiment de la capital estatal va passar a ser model per a un nou estil d'ensenyament públic que les autoritats volien començar a fer general. Per aquesta raó, els tres capítols següents entren ja a considerar les breus històries dels centres inspirats per l'Instituto-Escuela que es van inaugurar a Catalunya, València i Andalusia. Salvador Domènech escriu sobre els quatre Institut-Escuela catalans. El primer fou fundat a la tardor de 1931 al Parc de la Ciutadella de Barcelona; dependència de la Generalitat, mes amb certa supervisió per les autoritats centrals, va tenir com a prohoms Josep Estalella, qui va combinar els ideals pedagògics institucionistes que l'havien alletat durant els seus anys a Madrid, amb l'estil propi del reformisme a Catalunya. Dos cursos després eren inaugurats uns altres dos Instituts-Escuela a la ciutat, el Pi i Margall, a l'Eixample, i l'Ausiàs March, a Sarrià, ambdós radicats en edificis que havien pertangut a l'ara dissolta a Espanya Companyia de Jesús. Finalment, un quart Institut-Escuela català, aquest localitzat a Sabadell a l'edifici de l'antiga Escola Pia, fou establert als inicis de la Guerra Civil. A banda de l'ús vehicular de la llengua catalana, els trets definitoris del quefer pedagògic i docent de l'Instituto-Escuela de Madrid foren adoptats sense especial problema als centres catalans. La seua estela renovadora, cridanerament, ha estat represa des que el govern català del tripartit d'esquerres engegara onze Instituts-Escuela al curs 2010-2011, i que a dia d'avui ja arriben a la vintena, tot constituint la punta de llança de la renovació pedagògica al sistema públic català. Pel que fa l'Institut-Escuela de València, la seua història és somerament tractada per Alejandro Mayordomo. Creat el 1932 sobre el model del de Madrid i baix la direcció i inspecció del Patronat de Cultura de la ciutat, amb representació de la Universitat, l'Ajuntament, la Diputació Provincial i unes altres instàncies, va ocupar també un immoble dels jesuïtes, l'antic Col·legi de Sant Josep, a la zona de les Grans Vies, pol·expansiu de la ciutat en aquells anys. El centre valencià va incorporar les mateixes innovacions que ja s'han comentat per al cas madrileny i va destacar per una activitat excursionista molt extensa. Entre els seus professors, comptà amb personalitats del relleu científic del geòleg Pedro Aranegui o l'historiador de la medicina Pedro Laín. El trio de capítols dedicats als Instituts-Escuela fora de Madrid està centrat al de Sevilla, coetani del de València i també ocupador d'un immoble jesuïta. Similar en programes i orientacions

pedagògics als seus germans, l'establiment sevillà fou possiblement, com relata Carlos Algora, el més obert des del punt de vista social, ja que va maldar per incorporar fills i filles de les classes populars que trencaren amb el perfil més aviat burgès liberal de les famílies que nodrien les aules de l'Instituto-Escuela de Madrid.

El catorzè capítol està escrit per tres docents de l'Institut Isabel la Católica de Madrid, Alfonso Marín, Lucía López Bisquert i Enrique Arjona, que expliquen amb detall les interessants activitats que des del curs 2009-2010 duu endavant el claustre d'eixe centre amb els seus alumnes, per tal de difondre i estimular la seua història mitjançant la utilització i posada en valor pedagògic del patrimoni heretat de l'Instituto-Escuela. La publicació anual dels treballs de recerca que diversos grups d'estudiants han anant desenvolupant és la mostra permanent d'un conjunt d'accions molt estimulants. I l'últim capítol, a càrrec de Leticia Cabañas, és un repertori de notes biogràfiques breus d'alumnes (tots homes, entenent, imagine, que el capítol sobre les dones ja cobria al parer dels editors aquest segment de l'alumnat) de l'Instituto-Escuela de Madrid, organitzades segons si van partir a l'exili després de la Guerra Civil, o van patir presó o exili interior, o bé van poder viure amb relativa normalitat les seues vides a Espanya. La nòmina d'investigadors, creadors, alts directius o professionals de prestigi fa palès que la combinació d'extracció social relativament privilegiada i una experiència pedagògica moderna i ambiciosa sí van retre el fruit de l'èxit personal de molts d'aquells que tingueren la fortuna de gaudir de tals oportunitats en la seua infantesa i joventut. El llibre es tanca amb un apèndix catalogràfic amb la relació de materials exhibits a l'exposició commemorativa al Museo Nacional de Ciencias Naturales.

En conjunt, aquest volum expressa el bon quefer d'uns autors que, amb una àmplia experiència investigadora en la història de l'educació a l'Espanya de l'època contemporània, han estat capaços d'oferir una visió integrada i alhora plural de la singular experiència pedagògica que va representar l'Instituto-Escuela. El bon quefer dels editors hi és al darrere; cal no oblidar la ja llarga trajectòria, plasmada en successius projectes de recerca, que tots ells encarnen. Malgrat algunes petites reiteracions en certs capítols, on innecessàriament es repeteixen informacions ja aportades a les parts més generals, i una manca d'unitat en els criteris editorials per als peus d'il·lustracions, la tasca coordinadora ha estat bona i, comptat i debatut, el llibre és grat de llegir i rigorós si es vol estudiar amb profunditat. Cal afegir, a més, una acurada maquetació i una exquisida selecció del material gràfic, exemplarment ben reproduït en un temps on sovintegen les imatges dolentes a tantes i tantes produccions impreses. *Ciencia e innovación en las aulas* és ja, sense dubte, un treball de referència per als interessats en la història de l'ensenyament a l'Espanya del segle XX, especialment en les seues relacions amb els moviments de reforma educativa i amb la marxa històrica de les ciències i les arts.

JESÚS I. CATALÀ GORGUES

Universitat CEU Cardenal Herrera (Alfara del Patriarca, València)